

מחוקר למקובל

(אגדת המקובלים על הרמב"ם)

מאת

גרשם שלום

ראשוני המשכילים וגדולי חכמי ישראל במאה שעברה דנו כבר במקורות ובאגדות השונים שיש בהם משום „עדות“ על יחס חיובי בין הרמב"ם ובין הקבלה וביחוד על כניסתו של הרמב"ם ב„פרדס“ זה של תורת הסוד. בעיקר האריך בניתוח זה יהודה ליב מיזיס בעל „קנאת האמת“ במכתב שנדפס בכרך הי"א של בכורי העתים (לראשית שנת תקצ"א) עמ' 131–142. ובעצם גם הבאים אחריו כמו שטיינשניידר (ברשימת הבודליאנה עמ' 1932) לא הוסיפו הרבה על דבריו. אולם רוב הערותיהם של חכמים אלה מוקדשות להוכחות על עצם מעשה־הזיוף שבאגדות ובאגרות השונות הנוגעות לענין זה, דבר שלא יוכל להיות ספק בו ואין טעם לדון עליו מחדש. הנסיונות המפולפלים להוכיח שהמסורת המיסתורית שבס' הזוהר היתה ידועה להרמב"ם (כפי שנדפסו מעזבונו של ז. א. טריבוש בהספגה א' (1895 עמ' 70–72) אינם אלא הרים התלויים בשערה ואין בהם כדי לגרום לחידוש הוויכוח על עצם־השאלה של יחס הרמב"ם לקבלה. אבל ראוי לעמוד כאן על השתלשלות הדעה הזאת והאגדות האלה בחוגי המקובלים: איפה ומתוך אלו קשרים ורעיונות נצנצה ונתפתחה האגדה העושה את הרמב"ם לבעל־קבלה לעת־זקנתו? ולאור שאלה זו כדאי לבדוק ולבחון את המקורות עוד הפעם.

(1) אם נצא לחפש השלבים הראשונים שבהתפתחות האגדה הזאת, הרי לפנינו העובדא שלא המקובלים פתחו במלאכת הזיוף על שם הרמב"ם אלא אחרים קדמו להם. כבר בימי הרמב"ם עצמו נפוצו אגדות שונות על אודותיו (כגון האגדה על שהסתתר שלש שנים במערה אחת במצרים מפני משנאיו) ואגרות מזויפות, מהן המדברות בשמו הוא⁽¹⁾ ומהן המדברות על אודותיו כגון אגרתו הידועה של היהודי מטוליטולא⁽²⁾ שפ. י.

(1) כגון האגרת הנזכרת בסוף התשובה לחכמי קהל עיר מארשיליא, עיין קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (ליפסא תרט"ו) ח"ב דף כ"ו ע"ג: „ועל עסקי המשיח אשר זכרתם שהגיעו לכם דברים בשמי" וכו'. והאיגרת המזויפת הזאת נמצאת בידינו ונדפסה במאמר הנזכר בהערה הבאה.

(2) נדפסה ע"י גויבוייר ב-REJ כרך ד', עמ' 173–188. שם נזכרה בעמ' 177 גם בריחתו אל המערה וצאתו ממנה.

בער כתב עליה באחרונה³). זיופים אלה היה להם קשר עם עניני המשיח וקץ הימים. עניני קבלה וסוד חסרו בהם מכל וכל. הנטיה ל„סודות“ שאינם סודותיו של הרמב”ם מתחילה להתגלות אצל זייפנים מבית מדרשם של המתפלספים דור או שני דורות אחרי פטירתו. אין כאן המקום לפתוח בוכוח על „פרקי ההצלחה“ המיוחסים להרמב”ם שהועמדו בחזקתם כספר אמיתי של הרמב”ם ע”י באכר⁴) ושטיינשניידר. אני מאמין שמאמר זה זויף בכשרון רב בידי סופר מהיר ומליץ נאמן שהרחיק ללכת בדרכי האפלטוניים יותר מהרמב”ם עצמו. וקרובה לנטיותיו של מחבר „הפרקים בהצלחה“ גם רוחו של מחבר האגרת המפורסמת הנודעת כ„צוואת“ הרמב”ם לר’ אברהם בנו שהכל מסכימים עליה שהיא מזויפת. הזיפן היה מחסידיו של הראב”ע ושל המיסטיקאי שבו דווקא! „מזבח הקטורת הוא השפע, והאמת והנכון הוא מה שבאר בו החכם ר’ אברהם אבן עזרא זצ”ל... וגילה בו סודות עמוקות ועצומות לא יבינם אלא מי שהוא במדרגתו והם השרידים אשר י”י קורא.“ ויתר מזה בסוף האגרת (דף מ’ ע”א): „ולולי זה החכם הנזכר ר’ אברהם אבן עזרא זצ”ל אשר העירני על ענינים רבים ולא ידעתי בהם אלא אחר שחברתי פירוש המשנה והחבור שקראתיו משנה תורה וספר מורה הנבוכים, הייתי מעריך על סודותיו שרמז בחבוריו ובספריו. והשמר לך שלא תסריד שכלך הזך ונפשך היקרה אלא בחבורינו וחבוריו וזולתם שוא ותפל.“ הרי לפנינו סגנון-למופת של זיפן. ואם אחד מחסידיו הראב”ע התיר לעצמו סגנון כזה בחום המחלוקת בין חסידי הפילוסופיה ומתנגדיה הצרפתיים, אין פלא שגם המקובלים נמשכו אחרי סגנון זה, ובפרט כשמצאו את האגרת המזויפת הזאת כבר בין קובצי אגרות הרמב”ם וחשבוה לאמתית. ועיין למטה בס’ 4.

(2) בשלשת הדורות הראשונים אחרי פטירת הרמב”ם אין אנו מוצאים כל סימן לקיום מסורת אמתית או מדומה כאילו פנה הרמב”ם בסוף ימיו לקבלה. ועצם יחסם של בעלי ספרי הקבלה מהתקופה היא למחשבת הרמב”ם מוכיח בהחלט, שאין שתיקתם זו באה במקרה בלבד. הרי יש ביניהם המטפלים באריכות בעולמו הרוחני של הרמב”ם ובדעותיו הפילוסופיות ומנסים לפרש אותן בדרכים שונות, ויש מקומות רבים שבהם היו מוכרחים להזכיר מסורת כזאת אילו היתה קיימת כבר בימיהם. ובפרט שני מקובלים מוכיחים: ר’ יעקב בן ששת גירונדי ור’ אברהם אבולעפיה. ר’ יעקב בן ששת חבר בשנות השלשים או בתחלת שנות הארבעים של המאה ה”ג את ספרו ס’ משיב דברים נכוחים נגד המאמר יקו המים לר’ שמואל ן תבון⁵). הוא משתדל כאן בכל כחו להפריד בין הרמב”ם הנערץ והמכובד גם אצלו עד למאד ובין מעתיקו ותלמידו הרוחני המוחזק אצלו לכופר בעיקר ולמאמין בקדמות-העולם. ר’ יעקב בן ששת הוא מבני-חוגו של ר’ יצחק סג”ג, וכל ה„גון“ הנשמע כאן ביחס להרמב”ם מוכיח שבחוג הזה עוד

(3) עיין MGWJ כרך 70 (1926) עמ’ 155–161. בער הוכיח שהזיוף נעשה עוד בחיי הרמב”ם.

(4) עיין JQR כרך IX עמ’ 270–289. יותר משהוכיח באכר במאמר זה את אמתת הפרקים, הוכיח

את כשרון-המעשה של המזיף שידע לנגן על חלילו של הרמב”ם.

(5) נמצא אתנו בשני כתבי יד באוקספורד והאחד צולם בשבילי ומונח לפני.

לא התחילה לצמוח האגדה המקשרת אחד מבני־החוג עצמו עם כניסתו של הרמב"ם לפרדס הקבלה. עמדתו של ר' יעקב בן ששת איננה שונה בעיקרה מעמדת הרמב"ן באגרותיו הידועות משנות השלשים, אלא שהיא מוכיחה יותר: הרי באגרותיו של הרמב"ן אין זכר לקבלה בכלל, ואילו כאן בס' משיב דברים נכוחים האריך המחבר מאד לדבר על עניני הקבלה וסתרי התורה לפי נוסחתה, ובמקום שהיה עליו להראות על „תשובת” הרמב"ם מדרכיו במורה, הריהו טורח מאד להראות ההיפך דווקא, דהיינו שאין דברי ס' המורה מסייעים לדעותיו הנפסדות של בעל מאמר יקו המים. הרמב"ם אינו מופיע כאן כמקובל אבל אין בדעותיו גם דברים יסודיים הסותרים את האמונה האמיתית שהיא הקבלה⁶). וצעד נוסף וקיצוני צעד בדרך זה אחר כך ר' אברהם אבולעפיה בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ג. הריהו מפרש את ס' המורה עצמו לפי דרכי קבלתו ה„נבואית”. אין כוונתו לומר שהרמב"ם בעצמו חבר ספר של קבלה, אבל, לדבריו, אין הקבלה הנבואית החדשה שלו אלא הוצאת המסקנות האחרונות והקיצוניות מהקדמותיו האמתיות של ס' המורה. וממילא אין כאן מקום ל„חרטה” של הרמב"ם על מה שכתב בספרו. יש להבין, בדרך כלל, שהאגדה הזאת יכולה לצמוח רק בחוגים שאין להם יחס של חיבה והערצה לדעות הרמב"ם בספר המורה, ושכל זאת היו מעונינים להציל ולנצל את שמו הגדול של הרמב"ם לתעמולתם הקבלית הם. אבל כל ספרות הקבלה מהמאה הי"ג מוכיחה בהחלט שההנחה הפסיכולוגית היסודית הזאת אינה מתקיימת כלל בחוגי המקובלים ההם. בספרים רבים שנכתבו במאה האחרונה על הקבלה, מופיעה בבחינת „מפורסמות שאינן צריכות ראייה פילולוגית” הדעה המוטעית שראשוני המקובלים היו ממתנגדי הרמב"ם. ואני לא זכיתי למצוא בספריהם שהיו בידי, דברי בקורת וגנוי ממין זה, וכנראה נתחלפה להם למבקרים הרבים עמדת האחרונים כגון בעל ס' האמונות המפורסם בשל התנגדותו להרמב"ם, בעמדת הראשונים שאין בספריהם שום דבר המקביל בנגון, בנוסח ובתוכן לחלק הראשון של ס' האמונות לר' שם טוב בן שם טוב. ואם הכלל הפסיכולוגי הנזכר נכון הוא, הרי לנו גם תשובה פסיכולוגית. מכיון שבשעת המלחמה הראשונה בשל ספרי הרמב"ם בימי הרד"ק והרמב"ן והר' יעקב בן ששת אין עוד מקום לאגדה „קבלית” על הרמב"ם, כפי שאמרתי, ומכיון שזמן קצר אחר המלחמה השנייה בימי הרשב"א היא מופיעה בפעם הראשונה — הרי יש לנו להסיק שנולדה לכל המוקדם בימי המלחמה השנייה הזאת. (3) כל העדויות הראשונות על האגדה הקבלית מסביב לרמב"ם באו מהמאה הי"ד. הראשון הוא ר' שם טוב בן אברהם נ' גאון בס' מגדל עוז על הלכות יסודי התורה פ"א המעיד כי ראה בספרד ארץ מולדתו (הס' מגדל עוז נתחבר אחרי עלייתו לארץ ישראל) מגלה על קלף „ישן מיושן ומעושן” וכתוב בה „אני משה ב"ר מיימון כשירדתי

(6) דברי גריץ על ר' יעקב בן ששת (בפרק על התחלות הקבלה בכרך השביעי של ספרו) מתארים אותו כמתנגד קיצוני של הפילוסופים בכלל, אבל גם ס' שער השמים שלו (היחיד שהיה לעיני גריץ) אינו מצדיק את התיאור הזה. אין ספק שהוא ממתנגדי „המיימוניסטים”, תלמידי הרמב"ם בספרד, אבל גריץ לא שם לב לעיקר: שר' יעקב שואף בכל כחי להפריד בין הרמב"ם ובין המתפלספים הדוגלים בשמו.

לחדרי המרכבה בינותי בענין הקץ וכי' וקרובים היו דבריו לדברי המקובלים האמתיים שרמזו רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל בתחלת פירושו לתורה. ר' שם טוב מסיק מדברי המגלה ההיא שלדעתו ידע הרמב"ם בסודות הקבלה בסוף ימיו. מכאן שלפניו לא היה עדיין נוסח מהנוסחאות הנמצאות בידינו שבהם נזכר ענין זה בפירוש שרק בסוף ימיו זכה לקבלה. בתחלת פירוש הרמב"ן על התורה נמצאת המסורה הידועה שכל התורה אינה אלא שמותיו של הקב"ה, ונראה מזה שגם המגלה המזוייפת הראשונה ההיא הכילה כבר ענינים על שמות קדושים וצירופיהם — אם גם לא לשם שמוש במעשה (כמו במגלת סתרים הנדפסת) אלא לשם קביעת הקץ. המגלה הזו לא נשתמרה בידינו, עד כמה שידוע לי. ראוי לציון נוסח הפתיחה: „כשירדתי לחדרי המרכבה". הנוסח הזה מוכיח באמת כי ספריהם של מקובלי גירונה היו לעיני הזוייפן בשעת סדור המגלה „המיושנת והמעושנת". היא לקוחה מנוסח האגדה הידועה על בן-עזאי בשיר השירים רבה א', י' כפי שנמצא בפירוש האגדות לר' עזרא בן שלמה מגירונה במס' תענית (כ"י פרמא די רוסי 1390 דף 115^a). הנוסח הרגיל הוא „שמא בחדרי מרכבה היית עסוק" (וקרוב לזה גם בויקרא רבה פרשה ט"ז, ד'), אבל ר' עזרא מביא אותה בנוסח אחר: „שמא בחדרי מרכבה ירדת" שלא מצאתי אותו אלא כאן (7).

אליבא דאמת מתרוצצות שתי מגמות סותרות בלבו של בעל מגדל עוז כשהוא מדבר על הרמב"ם והקבלה. לא רק „בסוף ימיו" זכה הרמב"ם לנסתרות — גם בעצם ס' משנה תורה יש לדעתו הוכחות רבות „ודרכים רבים יש לי לברר בשידע בנסתרות" (בתחלת מגדל עוז). בפ"ב מהלכות יסודי התורה אמר לגבי מנין עשר מעלות המלאכים כי מנין זה „נמצא גם במדרש בראשית... וזה הלשון מורה כי ר"ם ז"ל היה מקובל בנסתרות אלא שקיים בעצמו מה שאמרו ז"ל יהיו לך לבדך". ולכאורה הדברים תמוהים: אם סדר המעלות הללו נמצא ב„מדרש בראשית" והרמב"ם יכול להעתיק אותן משם — מהי הראיה כאן ש„היה מקובל בנסתרות"? הרי אדם המעתיק מספר הנמצא בידי אינו נקרא עוד „מקובל בנסתרות", ובוודאי לא ייקרא כן בלשון ר' שם טוב ׳ן גאון המשתמש במושגים אלה בכוונה מובלטת! ובאמת לא ידע ר' שם טוב ׳ן גאון (כמונו היום) שום מדרש שנמצא בו מנין עשר המעלות אלא — ספר הזוהר בלבד. במדרש הנעלם לפרשת בראשית⁽⁸⁾ שהיה ידוע לר' שם טוב ׳ן גאון⁽⁹⁾, מצא הדברים הללו ועל כן סבור היה שהרמב"ם באמת „מקובל בנסתרות" הוא בהיותו יודע מסורה שר' שם

(7) נתמזגו כאן שני ביטויים שונים: המדרש מדבר על „חדרי מרכבה", אבל לא על „ירידה" אליהם. בעלי מסכת היכלות רבתי והבאים אחריהם מדברים על „ירידה למרכבה" אבל לא על „ירידה לחדרי המרכבה" שהרי אצלם אין „חדרים" אלא „היכלות" דווקא.

(8) נדפס בוזהר חדש, וורשה תרמ"ה דף ו' ע"א. בשעה שבספרי קבלה אחרים כגון ס' מערכת האלהות או ס' כתר שם טוב לר' אברהם מקולוניא או במסכת אצילות ישנם שינויים ניכרים במניין השמות, הרי השמות במדרש הנעלם באמת שמותיו של הרמב"ם הם (וכן גם ברעיא מהימנא ח"ב דף מ"ג ע"א). המאמר במדרש הנעלם היה כבר לעיני ר' יצחק בן שלמה ׳ן אביסחולה בפירושו לשיר השירים כפי שהזכחתי במקום אחר, עיין קרית ספר שנה ששית עמ' 114.

(9) הוכחתי זאת בקרית ספר שנה תשיעית עמ' 131—132. הוא קורא לו פעם אחת סתם מדרש ופעם אחרת „מעשה בראשית לחכמי המ שנה" ושני המאמרים נמצאו במדרש הנעלם לפרשת בראשית.

טוב הכיר אותה ממקורות ספרות הקבלה בלבד. והריהו חושב את הזוהר לחבור חכמי-המשנה. אם כן — לא בסוף ימיו בלבד אלא אף בשנות-העמידה שלו נתגלגלה לידי הרמב"ם קבלה מקבלת מעשי-בראשית של המדרש הנעלם, ולזה משבחו בעל מגדל עות. כמובן, לא העלה על דעתו שאותו „מדרש בראשית“ שהיה מוחזק אצלו לחבור הקדמונים, שאב דבריו דווקא מדברי הרמב"ם כשם שהשתמש בהם גם במקומות אחרים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

מכל זה יוצא שספק גדול הוא אם ידע כבר ר' שם טוב נ' גאון על קיום אגדה על „תשובת“ הרמב"ם בסוף ימיו ובוודאי לא ידע מקורות ואגרות מדומות שבהן נקבעה אגדה כזאת בפירוש. על כל פנים ראה דברי קבלה המזוייפים על שמו.

4) במאה הי"ד נתחברה אותה „מגלת סתרים“ הידועה על שם הרמב"ם שנדפסה גם בס' שושן סודות וגם בקובץ חמדה גנוזה דף מ"ב—מ"ה¹⁰). אופיו של המחבר בולט למדי: רק במאה ההיא נמצאו רבים בין בעלי הקבלה שנתמזגו להם זרמים שונים ומשונים ונעשו להם כחטיבה אחת: דברי המתפלספים וביחוד דברי הראב"ע, קבלתו הנבואית של ר' אברהם אבולעפיה והקבלה המעשית. כל אלה לא היו מקושרים לכתחילה. רק בהתפתחותה המאוחרת של קבלת ר' אברהם אבולעפיה נכנסו בה שוב פעם היסודות המגיים שהוא בשעתו השתדל כל כך להרחיקם מגבולות עולמו. בעל המגלה המזוייפת קרא כבר את ספר העצמים המיוחס לראב"ע — לא אתווכח כאן בשאלת אמיתותו שקמו לה סניגורים בזמן האחרון — והוא בא לכפות כל סודותיו ויותר מהם על הרמב"ם. לשונו היא לשון המתפלספים במאה הי"ד. הוא קורא את חלקי הקבלה המצטרפים בידו ליחידה אחת: הנבואית (זוהי קבלת אבולעפיה), הרבנית (זוהי קבלת הספירות) והמעשית (זוהי פעולת השמות הקדושים). הכנוי המאוחר „חכמת הקבלה“ שגור בפיו. המחבר דרך בדרכו של המזייף הראשון שחבר את אגרת-הצוואה של הרמב"ם לר' אברהם בנו, ואין ביניהם אלא קיצוניותו היתרה של האחרון. גם כאן כותב הרמב"ם, כביכול, אחרי גמר מלאכתו בס' מורה נבוכים¹¹) ופונה עוד פעם לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה נ' עקנין להעמידו על חכמת הקבלה שקנה לו מאז. כי „נפתחו לפני כל דלתי המבוכות ונמסרו בידי מפתחות החכמה והבאור על כל נעלם ממני“. כל תורף לשונו עושה רושם כאילו הפך המחבר לרמזו שלא מפי שר ודם נמסרו לו הדברים — אין כאן זכר ל„זקן שבא אלי“ או לר' יעקב הנזיר — אלא במראה החלום ובכח ההתבודדות. בדף מ"ד ע"א בא תאור מפורט של „דרך ההשתמשות“ בשמות ידועים ש„מחלקו החכמה וידעית נעלמות“ והוא דומה מאד לדבריו הידועים של ר' אברהם אבולעפיה בס' חיי העולם הבא על הדרכים להשגת רוח הקודש והנבואה. ראוי לציין שהזייפן אינו טורח כלל לישב הסתירה שבין דבריו ובין הפרק המפורסם בספר המורה

¹⁰) על המגילה הזו כתבו מייזיס במאמרו הנזכר בתחילת דברי, עד למן בחמדה גנוזה דף מ"ב ומ"ג, ושטיינשניידר ברשימת ספרי הבודליאנה עמ' 1932—1933, ואין לי לחזור על מה שכבר נאמר על ידם.
¹¹) בדף מ"ד ע"א הוא מסתייע בתורת הנבואה „כמו שביארתי בספר אשר חיברתי לך וקראתיו מורה נבוכים וביאורו בחלק השני“.

(חיא. פרק ס"א) המדבר בגנות הפעולות בשמות קדושים ובכגון אלה^(11a)! וכן אין כאן שום דבר הנוטה לתורת הספירות (מלבד המלה הכללית „הקבלה הרבנית“) והמחבר שקוע רובו ככולו בקבלה הנבואית והמעשית. ספרים מסוג זה נתחברו בסוף המאה ה"ד יותר מבראשיתה, וכנראה יש לאחר גם זמנה של מגלת סתרים זו ולקבוע אותה למחציתה השניה של המאה ההיא. בדור גירוש ספרד היתה אגרת זו מצויה אצל רבים אבל אף בין המקובלים היה עוד מי שפקפק באמתותה⁽¹²⁾.

אגרת דומה לזו לר' יוסף ׳ עקנין נתחברה גם במלאכת האלכימיה. לא באה בדפוס אבל נמצאת אתנו בכתבי יד אחדים כגון מינכן 214 וגירונדי 28, וכבר דבר עליה שטיינשניידר בקיצור⁽¹³⁾. אגרת שלישית לתלמידו, הפעם בעניני אסטרולוגיה, נמצאת בכ"י מונטיפיורי⁴³¹. בשעה שהזייפן הקבלי לא השתמש באגדה על בריחת הרמב"ם למערה (עיין למעלה בס"י 1) שיכלה לשמש מקביל לאגדות רשב"י, השתמשה בה האגרת האלכימאית דווקא. דברי קבלה אין בשתי האגרות הללו.

5) מציאותן של אגרות כגון אלו הנזכרות בשני הסימנים הקודמים, סייעו אולי להתגבשות האגדה שאנו מוצאים לראשונה בספר עבודת הקודש לר' מאיר ׳ גבאי (נשלם בשנת ה"א רצ"א) בשם ספר קדמון אחר וראוי להעמיק בענין זה יותר משעשה מיזיס. וזה לשון ס' עבודת הקודש חלק העבודה פרק י"ג: „ומי לנו גדול בפילוסופיה מהרמב"ם ז"ל וכשמצא המרגלית, השליך מידי את הצורות. ואחד מחכמי האמת שביאר סודות הרמב"ן ז"ל כתב בפרשת בשלח בזה הלשון: ור' יעקב זה הלך למצרים ומסר הקבלה להרמב"ם ז"ל ולרוב שמחתו בה היה משתבח בה לתלמידיו, אמנם לא זכה לזה עד קרוב לאחרית ימיו שכבר חבר כל ספריו הנמצאים היום“. הרי לפנינו האגדה על כניסתו של הרמב"ם לפרדס הקבלה במלוא תמונתה. נשאלת איפוא השאלה: מתי נכתבו הדברים הללו שר' מאיר ׳ גבאי מצא בביאור סודות הרמב"ן? כאן יש לשים לב לשני דברים. ביאורים לסודות הרמב"ן נתחברו כספרים מיוחדים רק בתקופה אחת: בסוף ימי הרשב"א ובימי תלמידיו. כל הביאורים הידועים לנו יצאו משיבתו ומיוסדים על קבלת הרשב"א ור' יצחק בן טודרוס שהיו תלמידי הרמב"ן גם בנסתרות. ושנית ניכר בבירור מנוסח הדברים שר' יעקב הנזכר כאן הובא שם מקודם. ואני עברתי על כל מפרשי סודות הרמב"ן שהגיעו לידי וחפשתי בהם בפר' בשלח ומצאתי שרק ר' יצחק דמן עכו בס' מאירת עינים (שהוא באמת ביאור סודות הרמב"ן לפי טבע מהותו וכוונתו המפורשת) מזכיר שם חכם בשם זה והוא

(11a) העירני ד"ר פריימאן שגם בס' האסופות מובא „בשם הרמב"ם שהיה מקפיד מאד על אותם שכתבים פסוקים וגם שמות של מלאכים במוזוה וכו'“ עיין אצל גאסטר Studies and Texts כרך III עמ' 230.
(12) בעל שושן סודות (ואולי כבר מקורו ?) מוסיף לספקותיו על דברי האגרת: „ואולי אחד מתלמידיו כתבם בשמו“ (דף ל"א ע"א). הספקות עצמם הושמטו בנדפס, והועתקו אצל שטיינשניידר ברשימת הבדולאנה עמ' 1932 מתוך כ"י שלם.

(13) Zur pseudepigraphischen Literatur עמ' 26—27, וכן ברשימת כתבי-היד של גירונדי

עמ' 9.

ר' יעקב הנזיר בימי הראב"ד. הוא מביא שם (כ"י מינכן 17 דף 48^b) לשונו של ר' שם טוב נ' גאון בס' כתר שם טוב (אף הוא ביאור לסודות הרמב"ן שנתחבר עוד בחיי הרשב"א) על סוד הברכות על פי "הקבלה איש מפי איש עד ר"י בן הרב שהוא שלישי לאליהו כי אביו הראב"ד היה שני לאליהו כי קבל מאליהו ז"ל". ולזה מוסיף ר' יצחק דמן עכו הערה: "ואני... קבלת¹⁴) כי ר' יעקב הנזיר הוא שקבל מאליהו והראב"ד קבל מר' יעקב הנזיר". אבל ההוספה שר' מאיר נ' גבאי מביא, בוודאי מכאן היא: "ור' יעקב זה הלך למצרים" וכו', הרי לנו המשך ברור והגיוני. אבל ספק גדול הוא אם הוספה זאת נכתבה באמת בידי ר' יצחק דמן עכו — ואני לא זכיתי למצוא אותה עד היום בשום כתב-יד מס' מאירת עינים שיכלתי לבדוק אותו, ואין צורך לומר שלא מצאתי הדברים בביאורים האחרים לסודות הרמב"ן שכמעט כולם או כולם נשתמרו בידינו עד היום. זוהי, כנראה, הוספה שהוכנסה לתוך הספר ע"י סופר שידע או שמע על אגדה שהרמב"ם זכה בסוף ימיו לידיעת הקבלה. אולי שמע גם הסופר שהוא את שמו של ר' יעקב הנזיר בקשר כזה ולא המציא אותו מעצמו. כי, לדעתי, היה טעם פשוט לאגדה זאת לקשור את שמו של ר' יעקב הנזיר בנסיעה למצרים. ועלי לבאר הדברים:

ר' יעקב הנזיר הוא אישיות היסטורית: הוא, אמנם איננו — כפי שחשבו צונץ ואחרים — ר' יעקב בן משולם מלונגיל הנזכר אצל ר' בנימין מטודילה אלא הוא ר' יעקב בן שאול, אחיו הגדול של ר' אשר בן שאול בעל ספר המנהגות (אף הוא מחכמי לונגיל, ועל כן נתערבבו ונתחלפו שמותיהם זמן ארוך). דבר זה נקבע באופן ברור כבר בשנת 1893 ע"י שכטר¹⁵). בחלק האבוד של ס' המנהגות נמצא לשונו של ר' יעקב הנזיר על שתי הנשמות שיש לאדם בשבת. ר' עזרא בן שלמה, תלמידו של ר' יצחק סגיא נהור, מביא הדברים בפתיחה, "פי' רבינו יעקב" (בלי הכנוי "הנזיר") בפירוש האגדות שלו (כ"י וואטיקאן 294 דף 36^a — שם המחבר לא נזכר בכ"י ההוא). והנה ר' עזרא זה מביא עוד לשון אחד בשם "הרב רבינו יעקב החסיד" והוא מזכירו כאדם ידוע, ונראה שר' יעקב, "החסיד" הוא ר' יעקב הנזיר. ר' עזרא בן שלמה מזכיר רק שמות מועטים מאד בפירוש האגדות שלו, וגם תוכן הדברים פשוט ומתאים למה שאנו יודעים משאר לשונות על "סודותיו" של ר' יעקב הנזיר. וזה לשונו של ר' עזרא: "וקבלנו כי שני מלאכים היו עומדים שם בשעת ניסוך המים והיין. וכבר ידעת מפני מה היה מים ויין והיו ממונים מלאכים אלו למתק הפירות וליתן בהם טעם. כך קבל הרב רבינו יעקב החסיד בירושלים מר' נהוראי איש ירושלים טעם ניסוך המים והיין"¹⁶).

(14) כ"י מינכן 17 נשמטה המלה "קבלתי" אבל היא נמצאת בשאר כתבי היד.

(15) עיין JQR V עמ' 22—23, על יסוד דבריו החשובים של שד"ל באיגרותיו עמ' 669 אחר תיקון טעותו היסודית בדבר שם אביו של בעל ס' המנהגות. במאמר הקצר על ר' יעקב הנזיר ב-Encyclop. Judaica VIII עמ' 850 שנמצאו בו כל מיני דברי הבל, אין זכר לתיקונו של שכטר ולמציאתו החשובה של שד"ל.

(16) בפ"י האגדות למס' תענית (כ"י וואטיקאן 185) ומשם מובא בריקאנטס על: התורה בתחילת פרשת אמור, ועיין גם בספרי כתב-יד קבלה עמ' 202 על נוסח הציטאט אצל ר' עזריאל.

„רבינו יעקב החסיד“ היה איפוא בירושלים ואין טעם להטיל ספק במסורת זו. כנראה עלה לשם אחרי הכיבוש ע"י המושלמים בשנת 1187. ואני משער שהעובדא הזאת שר' יעקב „החסיד“ או „הנזיר“ היה במזרח בשנותיו האחרונות של הרמב"ם, נעשתה יסוד לאגדה על הליכתו למצרים אל הרמב"ם. במאה הי"ד קראו והעתיקו עוד הרבה את פירושו של ר' עזרא על האגדות, ועל כן אין להתפלא כי מישו מהמקובלים זכר את המאמר בפ' מס' תענית כששמע או קרא על התדבקותו של הרמב"ם בקבלה, וכך נמשכו הדברים לתוך כתביד אחד של ס' מאירת עינים. ומי יודע אם לא השפיעו על יצירת האגדה דבריו הנזכרים למעלה של ר' שם טוב ׳ן גאון ש„לדעתו“ זכה הרמב"ם לנסתרות רק בסוף ימיו. הסברא הפרטית הזאת נהפכה אצל קוראים מחוגי המקובלים לחלק מהאגדה עצמה. קשה, כמובן, לקבוע מתי נתגבשו הדברים בצורה זו שאנו מוצאים בהוספה הנ"ל למאירת עינים. יתכן שהיא קדומה, מאמצע המאה הי"ד או ממחציתה השניה. ר' שם טוב ׳ן גאון אינו מזכיר את ר' יעקב הנזיר כלל בשלשלת הקבלה של חכמת הנסתר בס' כתר שם טוב שלו ועל כן בוודאי שלא כיוון אליו כאשר כתב את דבריו בס' מגדל עוז. רק בחוגים שידעו על המסורת המונה את ר' יעקב בין ראשוני המקובלים — מסורת נכונה בלי ספק ולא מזוייפת — יכלו לקשור את שמו עם מסירת הקבלה להרמב"ם. אינו מן הנמנעות שעוד יימצאו כתביד מס' מאירת עינים שיכילו את ההוספה שראה בעל ס' עבודת הקודש, כי אין ספק שהאגדה לא נתחדשה סמוך לזמן חבורו, והיתה ידועה בכמה צורות גם בדור שקדם לר' מאיר ׳ן גבאי. (6) צורה קרובה לזו היתה ידועה כבר לפני גירוש ספרד. ר' אליהו חיים בן בנימין איש גינזנו (Genazzano) באיטליה חיבר את ס' אגרת חמודות דור אחד לפני גמר ס' עבודת הקדש. ושם נמצא בתחילת ספרו¹⁷): והנני מעיד על הרב הגדול הרמב"ם ז"ל כי בסוף ימיו נתחרט ממה שכתב בטעמי המצוות בספר המורה ואלה דבריו באגרת אחת שלוחה במצרים ובכל ארץ התימן¹⁸): אחרי בואי בארץ הצבי מצאתי זקן אחד שהאיר עיני בדרכי הקבלה ואילו ידעתי אז מה שהשגתי עתה, דברים רבים כתבתי שלא הייתי כותב. וגם ר' מאיר בן גבאי מביא במקום הנזכר בס' עבודת הקודש אותה האגרת מתוך ספר אחר, ולא ברור אם לקח דבריו מס' אגרת חמודות או מתוך מקור אחר (מה שנראה יותר): „אני ראיתי כתוב בספר אחד בשמו בזה הלשון: בסוף ימי בא אלי זקן אחד והאיר עיני בחכמת הקבלה ולולא שנתפשטו ספרי בעולם, הייתי חוזר בי מכמה דברים שכתבתי.“ כאן אנו רואים בברור שהאגדה והאגרת היו נפוצות בנוסחאות שונים בדור גירוש ספרד. הנוסח האחרון מתאים בדיוק לאגדה על ר' יעקב הנזיר שבא למצרים „בסוף ימיו“ של הרמב"ם. אבל המקור שבס' אגרת

¹⁷ הוצאת גרינופ (לונדון תרע"א) עמ' 3—4. וכן הובא המאמר כבר בס' שלשלת הקבלה בשמו (רפוס א"ד דף ל"ג ע"ב).

¹⁸ הגירסא בס' שלשלת הקבלה: „ראיתי אגרת הרמב"ם שכתב מירושלים למצרים לתלמידיו והיה אומר“ וכו'.

חמודות מהפך הדברים: כאן הלך הרמב"ם ועלה לארץ ישראל ושם מצא את הזקן — יתכן מאד לפי האמור לעיל בסי' 5 שגם בזה הכוונה לר' יעקב הנזיר שבוודאי היה בארץ ישראל — ומבשר את „תלמידו" במצרים על החדוש שנתחדש במהלך רוחו. מחברי האגרות האלו כבר שכחו ש„תלמידו" העיקרי של הרמב"ם שאליו נכתבו גם האגרות המזוייפות הנזכרות בסימן 4, לא חי במצרים! וההכרזה שבסוף הלשון ההוא „לולא נתפשטו ספרי בעולם" וכו' וכו', הריהי דומה מאד להכרזה על סודות הראב"ע שהבאתי למעלה בסי' 1 מהאגרת המזוייפת לר' אברהם בנו. גם שם הכריז שזכה לסודות אלו רק אחר שכבר נשלמו (ונתפשטו?) כל ספריו — ולדעתי הלכו מזוייפי האגרות האחרונות האלו בעקבותיו של זייפן האגרת הראשונה ההיא. ואגרות אלו זוייפו כנראה רק במאה הט"ו, לאחר שכבר נתפשט ס' האמונות לר' שם טוב בן שם טוב ובו ההתקפה הישירה על הרמב"ם שבעל האגרות המזוייפות האלו בא להחליש כוחה על ידי הכרזה של חרטה, כביכול.

אגדה זאת וכנראה גם שמע האגרות האלה הגיעו לאזני ר' יצחק אברבנאל (בס' נחלת אבות על מס' אבות בסוף פ"ג) ור' משה בן יעקב בן דורו (בס' שושן סודות דף ל"א ע"א: „ראיתי כתוב שבסוף ימיו נטה אחרי דעות הקבלה"). לפי עדות כל המקורות הללו, נתפשטה האגדה רק בדור ההוא בחוגים רחבים ונתפרסמה מכאן ואילך ע"י מחברים רבים כגון בעל שלשלת הקבלה.